

Ayıntab Şehri'nde Tüccar Olmak (1650-1700) 8

Semiha Zehra Özharat¹

Özet

Ayıntab, 17. yüzyılın ikinci yarısında ticarî açıdan oldukça canlı bir görünüm arz etmekteydi. Çeşitli şehir ve bölgelerden gelen tüccar, şehir içi hanlarda konaklamakta, Uzun Çarşı, Arasta, Kalealtı gibi çarşı ve pazarlarda işlerini yürütmekteydi. Özellikle şehirde imal edilen tekstil ürünleri onları cezbetmekteydi. Bunun yanında yerleşik tacirler de kurdukları ticarî ağlar sayesinde uzak bölgelere gidip gelmekteydi. Bu çalışmada tüccar ve faaliyetlerini tespit edebilmek amacıyla 1650-1700 yılları arasındaki Ayıntab kadı sicilleri incelenmiş ve mevcut veriler ışığında değerlendirmeler yapılmıştır.

Giriş

Ticaret, eski çağlardan beri devletlerin zenginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ticaret sayesinde hem ihtiyaçlar karşılanmış hem de önemli miktarda gelir elde edilmiştir. Bu yüzden tacirler, hemen her toplumda itibar görüp desteklenmiştir. Onların yaptıkları sadece uzak mesafeler kat ederek giriştikleri ticarî faaliyetlerle sınırlı değildi. Kişileri hatta bazen devletleri finanse etmişlerdi. Ayrıca kültürler arası etkileşim ve haber alış-verişinin sağlanmasında önemli bir rol üstlenmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nde de tüccar itibar görür ve desteklenirdi. Hatta köylü, esnaf ve bazı askerî zümre mensuplarından daha fazla prestije sahipti. Çünkü o, bir yerde az bulunan bir ihtiyaç maddesini, bol olan bölgeden alıp getirerek reyanın sıkıntıya düşmesinin önlenmesinde ve dolayısıyla hükümdarın ülkede bolluk ve huzur sağlama görevinin yerine getirilmesinde rol oynamaktaydı. Çiftçi ve zanaatkârların üretim faaliyetleri ve kazançları devletin sıkı kontrolü altındayken tüccar, sattıkları mal çeşidine göre hırfet halinde örgütlenmiş olmakla beraber hisbe kurallarına tabi değildi. Ziraat

1 Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, severoglu@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7982-005X

ve madencilğe oranla ticaret sektöründe vergi yükü çok daha düşüktü. Böylece tüccar istediği kadar servet biriktirebilir yani kapitalist amaç peşinde koşabilirdi. (İnalcık, 2017, s. 257; Genç, 2002, s. 203-204; Ergenç, 2006, s. 212) Osmanlı Devleti'nde reaya sınıfından ticarî sermaye sahibi olabilecek tek zümre olarak tüccar vardı. (Ergenç, 2012, s. 110) Ancak Osmanlı tüccarı, devleti denetleyen askeri-yönetmel hiyerarşile siyasal olarak rekabet etmelerine olanak sağlayacak tarzda örgütlenememişti. 17. yüzyılda bir tüccarın siyasal güce ulaşmayı başarması, genellikle bir mültezim olarak etkinlik göstermesiyle mümkündü. Bu etkinlik tüccara yüksek kazancın kapılarını açardı ama anlaşmadaki miktarları ödeyemezse tüm mal varlığını yitirme, hapis ve hatta idam edilme tehlikesiyle karşı karşıya gelebilirdi. (Faroqhi, 2003, s. 16)

Devletin tüccara karşı tavrında da zaman zaman ikilemler ortaya çıkmaktaydı. Bir yandan, küçük ve büyük tüm tüccarın kent ekonomisinin işleyişi bakımından önemli bir işlevi olduğu kabul edilmekteydi. Ancak, tacirlerin kâr amacıyla giriştikleri faaliyetler temel malların bulunmasını zorlaştırabiliyor, loncaları ve kent ekonomisini güç durumunda bırakabiliyordu. Böyle durumlarda merkezi yönetim tüccarları korumaktan çok denetliyordu. Ancak, tüccarın denetimi loncaların denetiminden daha zordu. Çünkü loncalar yer değiştiremezken, tüccar kolaylıkla bir yerden diğerine geçebiliyorlardı. (Pamuk, 2003, s. 43-44)

17. yüzyıl Osmanlı dünyasında ulaştırma son derece güç ve tehlikeli koşullar altında gerçekleştiriliyordu. Özellikle 1699 yılına kadar süren Osmanlı-Avusturya savaşları sürecinde devlet ticaret yollarının güvenliğini sağlayamamıştı, bundan en çok zararı tüccar görmüştü. Ayrıca tacirlik büyük sermaye, özel bilgi, yetenek ve cesaret isteyen bir meslekti ve bunlar o dönem için pek az kişinin sahip olduğu özelliklerdi. O yüzden bölgelerarası ticaret ufak bir grubun ilgisini çekmekteydi. (İnalcık, 2017, s. 263-264) Toplum içinde ticaretle uğraşan pek çok kişi olmasına rağmen çoğunun tercihi küçük ölçekli iç ticaretti. Büyük çaplı ticari faaliyetlere girişebilenler ise çoğu zaman zımmî statüsündeki gayrimüslim reaya idi. Yine de bu, Osmanlı tüccarının dış ticaretle hiç ilgilenmediği anlamına gelmemektedir. Son dönemlerde yapılan çalışmalarla özellikle Avrupa ticaretinde etkin tacirlerin varlığı ortaya konulmuştur. Osmanlı Türkleri uzak ülkeler ve değişik kültürlerle ticarete, aracı kullanarak ya da bizzat kendileri katkıda bulunmuşlardı. Devletin ve dinî yetkililerin Osmanlı tacirlerini imparatorluk içi ya da dışındaki yabancılarla ticaretten alıkoymaya yönelik herhangi bir yaptırım uyguladığına dair kanıt yoktur. Zaman zaman sadece belli ticarî emtianın ihracına yasaklar konuyor ya da politik husumet yüzünden kısa dönemli ticari yasaklar getiriliyordu. (Kafadar, 2012, s. 108-114) Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman döneminden

itibaren verilen kapitülasyonlar da iki taraflıydı. Osmanlı tüccarı, yabancı tüccarla aynı gümrük vergisine ve haklara tabi olarak başka ülkelerde ticaret yapabiliirdi. Ancak Avrupa’da coğrafi keşiflerden sonra izlenen merkantalist politikalar, yabancı tüccar karşısında Osmanlı tüccarını dejavantajlı bir konuma yerleştirdi. Ayrıca ülkenin içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik buhran tüccarın onlarla rekabet edebilmesine imkân vermedi.

Bu çalışmada 1650-1700 yılları arasını ihtiva eden Ayıntab şehri şer’iye sicilleri ışığında ticaret için şehre gelen ya da başka şehirlere giden tacirler incelenecektir. Tüccarın konakladığı ve faaliyetlerini gerçekleştirdiği mekânlar, karşılaştıkları sorunlar, daha fazla kâr elde etmek için başvurdıkları yöntemler, kurdukları ortaklıklar ve diğer faaliyetleri ortaya konulacaktır.

1. Ticarî Mekânlar

Anadolu’nun güneyinde ve Suriye’nin tamamen kuzeyinde bulunan Ayıntab, (Gaziantep’in Sıhhi ve İctimaî Coğrafyası, 2010, s. 17) Osmanlı kaynaklarında Anadolu’nun sağ kolu üzerindeki yerleşim yerlerinden biriydi. Anadolu ile Arap toprakları arasında, tam sınırda, bir köprü vazifesi görmekteydi. 17. yüzyılın ikinci yarısında şehrin komşuları, güneydoğuda Membic Kazası, güneyde Elbab ve Kilis, batıda Adana, kuzeyde Maraş, doğuda ise Urfa idi. (Şemseddin Samî, 1314, s. 3232) Ayıntab önemli ticaret yollarının üzerinde bulunmuyordu. Ancak Anadolu’dan Mezopotamya’ya ve Akdeniz’den İran’a giden anayolların kavşak noktası olan Halep’e yakınlığı Ayıntab için önemli bir avantajdı. Ayıntab-Halep arası 100 km idi. Kilis, Re’is (Resul) Osman ve Azaz’dan geçerek Halep’e kolaylıkla varmak mümkündü. (Taeschner, 2010, s. 37)

Ayıntab’ın ticarî bölgesi kalenin güneyindeki alçak yamaçlar boyunca uzanmaktaydı. (Canbakal, 2009, s. 39) Uzun Çarşı, Arasta ve Kalealtı ile bunların çevrelerindeki çarşı-pazar ve dükkânlarda ekonomik faaliyetler yürütülmekteydi. *Arasta* ya da halk arasındaki söyleyişiyle *Arasa*, Şhreküstü Mahallesi’nde Hacı Nasır, Boyacı ve Tekke camilerinin yakınındaydı. Arpa, buğday ve un gibi ihtiyaç maddelerinin satıldığı bir meydandı. (Çınar, 2000, s. 29) Arasta’da Mustafa Ağa’nın koydurup vakfettiği bir kapan vardı. (GŞS, 30: 388) Ayıntab’ın bir diğer ticari merkezi olan *Kalealtı*’nda (*Tahte’l-kale*) daha çok pazarlar ve yerleşik olmayan ticari faaliyetler sürdürülüyordu. (Tekeli, 1985, s. 878-890) Burada kahveci (GŞS, 24: 81), leblebici (GŞS, 34: 48), boyacı (GŞS 18: 201), kasab (GŞS 24: 112), tütüncü (GŞS 26: 74), neccar (GŞS 30: 6), nalband (GŞS 30: 140), hırdavatçı (GŞS 25: 67), ekmekçi (GŞS 35: 52) gibi pek çok esnafın dükkânı vardı. Bir de at takımları, araba koşumlarıyla deri ve meşinden çeşitli eşyaların yapıp

satıldığı *Saraçhane* bulunmaktaydı. (Pakalın, 1993, s. 125) Kalealtı'nın bir ucunda ise *Keçehane* vardı, oradan da derici esnafının faaliyet gösterdiği Alleben Deresi kıyısında Debbağhane'ye (Tabakhane) çıkılırdı.

Uzun Çarşı yani Sûk-ı Tavil, Ayıntab'ın ticari hayatının kalbinin attığı yerdı. Burada uzmanlık alanlarına göre dükkânları sıralanan esnaf faaliyet göstermekteydi. Esnaf dükkânlarının yanısıra yerleşik tacirlerin dükkânları da bu bölgedeydi. Çarşının biçimlenmesindeki en önemli unsurlardan biri bedestenlerdi. 17. yüzyılın ikinci yarısında Ayıntab şehrinde iki bedesten vardı. Ancak şehirdeki bedestenler, üstü kapalı bir sokağın iki tarafında sıralanan beşik tonoz örtülü dükkânlardan ibaretti; dolayısıyla bunlar her ne kadar bedesten adını taşımakta iseler de klasik bedesten planından ziyade arasta planlıydılar. Bunlardan biri olan *Eski (Karanlık) Bedesten*, 1578'de Lala Mustafa Paşa tarafından Şam Beylerbeyliği sırasında kale altında yaptırılmıştı. (Çam, 1996, s. 472) Diğer bedesten ise kalenin güneybatı tarafında Hüsrev Paşa'nın 16. yüzyılda yaptırdığı *Kuyumcular Bedesteni* idi. Hüsrev Paşa'nın Halep'te inşa ettirdiği cami vakıfları arasında yer almakta olup şer'îye sicillerinde *Kuyumcular Çarşısı* adıyla anılmaktadır. (GŞS 27: 206)

Ayıntab dışından gelen tüccar, ticaret ve konaklama maksadıyla bahsedilen bölgelere yakın hanlarda kalırdı. Şehir içi hanlar, tüccarın uzun süre ikamet edebileceği, ayrıca mallarını saklayabileceği yerlerdi. Bazı hanlar belli bir malın ticaretine ayrılır ve giderek o malın adıyla anılmaya başlanırdı. (Faroqhi, 2000, s. 33) Hanların yapıları standart olmamakla beraber Ayıntab'daki hanlar genellikle tek avlulu ve iki katlıydı. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Ayıntab'da pek çok han olduğunu, ancak hepsinden mükemmel ve meşhurlarının büyük bir binaya sahip olan Mustafa Paşa Hanı, Bekmez Hanı, Tuz Hanı, İki Kapılı Han, Börekçi Han, Arasta Hanı ve Mustafa Ağa Hanı olduğunu belirtmiştir. (Evliya Çelebi, 2005, s. 179) Bunların dışında araştırılan dönemde Seng-i Hoşkadem Mahallesi yakınında Sebil Hanı (GŞS 30: 112), İbn-i Kör Mahallesi'nde Yüzükçü Hanı (GŞS 35: 208) ve Emin Baba Zaviyesi yakınında Koyun Hanı bulunmaktaydı. (GŞS 33: 318)

Tüccarın vefat etmesi durumunda yanlarındaki malları varislerine teslim edilirdi. Aslen Tokathlı olan Ahmed oğlu Mahmud ticaret için Uzun Çarşı yakınındaki Börekçi Hanı'nda sakındı. Hasta iken yanında bulunan eşyalarını kayıt altına almak ve korumak için Mustafa isimli kimse naib tayin olunarak gönderilmişti. 1669 senesi Mayıs ayı sonlarında naib yanına bazı kimseleri alarak Mahmud'un handaki odasına gitti ve eşyaları deftere kaydetti. Mahmud'un Tokat'ta kardeşlerinin olduğu öğrenildi ve vefat ederse muhallefatı onlara göndermek için hancı olan Hacı İbrahim vasi-i

muhtar tayin edildi, ardından Mahmud vefat etti. (GŞS, 28: 207) Sicile Mahmud'un yanında bulunan eşyalar da kaydedilmişti.² Diyarbekir'den Mustafa Çelebi Mahallesi sakinlerinden olan Molla Bilal oğlu Molla Receb de Ayıntab'da ticaret için kalıyordu. 1684 senesi Eylül ayı başlarında belirtilmeyen bir nedenden yaralanarak vefat ettiği kaydedilmişti. Yanında bulunan eşyalarından 3 top beyaz bez, yarım top hayrabadi bez, 6 adet dülbend, 2 adet hurç onun kumaş ticaretiyle uğraşan tüccardan biri olduğunu göstermektedir. 207 kuruş da peşin parası vardı. (GŞS, 35: 227) Diyarbekir'den Karakaşlı İskender isimli zımmi, 1678 senesi Nisan ayı sonlarında yine Uzun Çarşı yakınındaki İki Kapılı Han'da kalan Hacı Ahmed'i dava etti. Kardeşi Oseb'in, Hacı Ahmed'in hizmetkârı olduğunu, bir sene önce birlikte Bağdat'a giderken yolda kardeşi Oseb'in öldüğünü ve Ahmed'in eşyalara el koyduğunu iddia etti. Ancak iddiasını ispat edemediği için dava düştü. (GŞS, 33: 219)

Tacirlerin muhalefatı zaman zaman beytülmal emini ile ölenin yakınlarını karşı karşıya getirirdi. Sivas'tan gelen Agob oğlu Davud Börekçi Hanı'nda kalıyordu. Hasta olup yatağa düşünce yanında bulunan arkadaşları durumunu kadiya bildirdi. Görevlendirilen kişiler Davud'un eşyalarının defterini tuttu. Ancak Dimos Ağası Halil Ağa tarafından beytülmal zabtına vekil olan mütesellim Ali Ağa, varisi olmadığı gerekçesiyle Davud'un eşyalarına el koydu. Oğlunun ölümünü Halep'e iken duyan Agob, Ayıntab'a geldi. Babası olduğunu kanıtlayarak muhalefatı teslim aldı.³ Nahçıvan kasabası sakinlerinden Acem tüccarı olan Agob, İki Kapılı Han'da kalırken vefat etti. Beytülmal emini olan Hacı Ahmed Ağa, Agob'un varisi olmadığını iddia etti. Ancak Allahkulu isimli kimse 1674 senesi Aralık ayı başlarında Agob'un kardeşi olduğunu ispat edince muhalefat kendisine teslim edildi. (GŞS, 30: 162) Aslen Diyarbekir'in Sülûkî Mahallesi'nden kumaş tüccarı olduğu düşünülen Mehmed oğlu Hacı İbrahim, İbn-i Şeker Mahallesi'ndeki Pekmez Hanı'nda kalıyordu. Sağlık durumu kötüleşince vefatının on iki gün öncesinde yine Diyarbekir'in Kavvas Mahallesi'nden Halil oğlu Durmuş'u vasi-i muhtarı olarak tayin etti ve ondan vefat ettiği takdirde Ayıntab'da olan muhalefatını Diyarbekir'de yaşayan eşi ve çocuklarına götürmesini istedi.

2 Mahmud Beşe'nin yanında bulunan eşyaları şunlardır: meşin, kilim, Türkmen keçesi, yorgan, döşek, eski yastık, ince Haleb abası, Hacı İbrahim'de olan bakır sini ve kaftan, yeni pabuç, çizme, diz çakşırı, eski zıbm, mavi kaftan, eski gömlek, beyaz şal ve sarık, eski kavuk, yanında olan 2 sütlüs 1 rub Mahmud Beşe'nin çeşitli kimselerde 28,5 kuruş alacağı da vardır. GŞS, 28: 209.

3 GŞS, 28: 210; 28: 209. Agob oğlu Davud'un yanında bulunan eşyalar: mai velense, beyaz yapunca (keçeden yapılmış bir çeşit pelerin), duru iğdiş bargir, bakır tas, cedid çizme, kara kınlı bıçak, Haleb aba, köhne kapama, köhne kebe, köhne küçük yasdık, köhne küçük mendil, kantarma, köhne gömlek, köhne diz don, kırmızı bezli köhne sağır kürk, sarık delinmiş, kavuk köhne çuha, karanfil ma'a bahar-ı cevizi, köhne cüzdan.

Ancak beytülmal ve Dimos-ı Ayıntab mukataası emini Okçuzade Mehmed Ağa buna itiraz edince Durmuş mahkemeye müracaat etti. Yanında bulunan tanıklar sayesinde muhalefatı Hacı İbrahim'in ailesine vermek üzere teslim aldı. Hacı İbrahim'in Pekmez Hanı'ndaki odasında günlük eşyaların yanı sıra 814 esedi kuruş değerinde 6 yük ve 48 tonluk elvan bez bulunmaktaydı. (GŞS, 38: 80, 38: 81) Yine Nahcivan Kasabası'ndan Serkis İki Kapılı Han'da kalmaktaydı. 1690 yılı Mart ayının sonlarında kazara suya düşerek vefat edince Beytülmal emini Halil Ağa eşyalarına el koydu. Hem kardeşi hem ortağı olan Kirkor, şahitleri sayesinde kardeşinin terekeseine malik olabildi. (GŞS, 39: 167)

Paşa Hanı'nda ikâmet eden Harputlu Mehmed Ağa oğlu Yahya Efendi'nin katli ve eşyaları da sicile kaydedilmişti. 1697 yılı Nisan ayının sonlarında Yahya Efendi, handaki odasında katledilmiş bir şekilde bulundu. Durumu araştırması için Seyyid Osman Efendi tayin olundu. Odaya gittiklerinde Yahya Efendi'nin boğazı, sağ gözü, sağ böğrü ve sağ kolunda balta ve yumruk izleri görüldü. Hanımı ve çocukları Halep'e giderek vasileri olduğunu kanıtladı ve Beytülmal emini Hüseyin Ağa'nın koruması altındaki eşyalarını ölümünden 10 gün sonra teslim aldı. Yahya Efendi'nin katili tespit edilemediği için ailesi, hanın kiracıları olan Hacı Ali ile Abdülhalim Çelebi'den diyet ve kasame talep ettiler. Kiracılar, vakfın gelirlerinin Ilgın'daki caminin görevlilerine tahsis edildiğini, dolayısıyla diyet ve kasameyi onların vermesi gerektiğini söylediler. Ayrıca mahkemeye bu konuda bir fetva sunarak haklılıklarını kanıtladılar.⁴

2. Ulaşım ve Güvenlik

Seyahat olmadan ticaret mümkün değildi. Bir tacir memleketindeki işyerinde kalsa bile, onun adına seyahat etmeyi üstlenecek ortaklara, kimi kez akrabalara ihtiyacı vardı. Yerlerinde kalan ve gezgin meslektaşlarıyla ortaklıktan kaçınan tacirler yaşadıkları merkezlere ancak çok sayıda gezgin tacirin gelmesi sayesinde işlerini sürdürebilirdi. Tüccarın, şehirler ve bölgeler arasında seyahat edebilmesi ise kervanlarla mümkündü. (Faroqhi, 2016, s. 20) Kervanlar genellikle 450 deve 100 katırdan oluşurdu. Küçük kervanlar genellikle 100 develik idi. Büyükler ise 1000'in üzerinde deveden müteşekkil idi. Dağlık yerlerde ise katırlar kullanılıyordu. (Özvar, 2005, s. 120) Şehirlerarası işleyen daha küçük kervanlar da vardı. *Mekkâre* (*kiralık*) denilen bu kervanlar ücret karşılığı tüccar ve yolcuları naklederdi. (Orhonlu, 1984, s. 144) Mekkâreler, kadının denetimi altında bulunurlar ve tüccarın malını

4 GŞS, 48: 117, 48: 135, 48: 137. Fetva şu şekilde: “Bir mescid-i şerifin vakfı olan handa bulunan Zeyd katlinin diyet ve kasamesi müstecarı ve sükkânına lazım gelmeyip mevkuûin ve ma'lûmin üzerine lazım gelir mi? El-cevab olur”.

taşırlarken, kadı sicillerine de geçirilen sözleşmeler yaparlardı. Taşıdıkları malları istenilen yere eksiksiz ulaştırmamaları halinde ise cezalandırılırlardı. Bu sayede tüccar, bölgeler arasında ve şehirlerde belirli sürelerde konaklayarak satış yapar ya da mallarını istediği ticaret merkezine ulaştırma olanağı bulurdu. (Ergenç, 1999, s. 33)

Kervanların güvenliği için her türlü tedbir alınırdı. Ancak incelenen dönemde devlet, alınan tüm önlemlere rağmen yağma ve talana mani olamadı. Celali İsyanları akabinde toprağını bırakan köylüler, işlerinden olan sipahiler, Türkmen, Kürt ve Arap aşiretleri Anadolu'da kol gezmekteydi. 1683 Viyana kuşatmasından sonra cepheye gönderilecek asker ihtiyacı da arttı, devlet bunu temin edebilmek için beylerbeyi, sancakbeyi gibi taşra görevlilerinin kapı halkı (levent, saruca-sekban) adıyla muhafız kuvvetleri beslemelerini istedi. Bunlar sefer zamanı emredilen yerde hazır bulunmak, bunun yanında halkı eşkıyaya karşı koruyarak taşrada devlet otoritesini sağlamakla vazifelidiler. (Tabakoğlu, 2016, s. 476) Ancak pek çoğu paşa kapılarında ulufelerini almalarına rağmen seferlere katılmayarak Anadolu halkına türlü zulümlerde bulunmakta, kervanları basarak tüccarın ve yolcuların mallarını yağmalamaktaydılar. (GŞS, 35: 215, 35: 217, 35: 229) Vazifesi sona eren leventler de daha önce mensup oldukları paşa kapısı kıyafetiyle dağların yollarını tutup soygunculuğa başlıyorlardı. (Uluçay, 1955, s. 73-74) Kutsal İttifak devletlerine karşı dört cephede birden savaş sürdüğünden dolayı asayiş sağlanabilecek pek çok kişi seferdeydi. Bu durum Anadolu'yu eşkıya gruplarının saldırılarına açık hale getirmişti. Devlet sürekli tüccarın ve halkın, "kuta-i tarik" ve "türedi eşkıyası" olarak da adlandırılan haramilerden korunması hususunda emirler gönderiyordu.⁵ Ancak alınan hiçbir tedbir yeterli gelmiyordu. Bazı tacirler zarara uğramamak için mallarını hac kervanlarıyla göndermeyi tercih ediyordu. Çünkü devlet, hac kervanının korunması ile yiyecek ve suyun bulunmadığı yerlerdeki iâşesini üstleniyordu. (Faroqi, 2000, s. 67)

5 GŞS, 31: 60, 31: 61, 31: 66, 31: 102, 36: 24, 36: 29, 37: 65, 37: 121, 43: 199, 43: 210, 44: 82, 44: 104. "... İmdi sen ki vezir-i müşarû'n-ileyhsin senin kemal-i diyanet mezid-i istikametinin olub ve din-i devletimin sadakat üzere hidmetkârı olduğuna itimad-ı hümayunum olmağla Üsküdar'dan Bağdat kapısına varınca memalik-i mabruş dâbilinde olan mahallerde kapısız bevasına tabi şakilerin ve kutâü't-tarik ebna-i sebilden tüccar taifesi ve sairleri ve mütemekkin olan askerî taifesi ve reyaya fukarası rencide ve remide ettirmeyib ol-makule edenlerin haklarından gelüb ve hangi mirimiran ve sancakta mütesellim ve voyvodaların toprağında finaba'd züh3ur eden ve surur eder ise mansıbları abere tevcih olunmağla kanaat olunmayib muhkem haklarından gelineceğini ilam ve tembih edib ve sen dahi damen der-meyan hıvab u rahatı kendine haram edib emn tarik-i tüccarda askerî ve reyaya fukarası sakın ve mütemekkin oldukları mahallerde hoş-bal ve müreffehü'l-bal olmalarında ihtimam-ı tam ve sa'y-ı malâ kelim etmek babında ferman-ı âlişanım sadır olmuştur buyurdum ki..." , GŞS, 37: 50.

Ayıntab kadı sicillerinde pek çok kervan soygunuyla ilgili kayda rastlanmaktadır. Erzurum eyaletinden Han Ahmed oğlu Mehmed, Diyarbekir eyaletinden İsmail oğlu Mehmed, Nizip kasabasından Süleyman oğlu Yusuf, Kastamonu kazasından Abdülmennan oğlu Mustafa, Van kazasından Mehmed oğlu Mustafa, Ali Bölükbaşı'nın eşkiya çetesine mensuptu. Paşa Hanı'nda sözleştikten sonra on dört atlı ile Ayıntab köylerinde gezmişler, Ayıntab ve Kilis arasında Kürüm köyü yakınında bir grup tüccara saldırmışlardı. Bazılarını yaralamış, bazılarını katletmiş ve tüm mallarını gasp etmişlerdi. Durumdan haberdar olununca eşkiya takibe başlanmış, bunların bir kısmı yakalanmış, elebaşları ise öldürülmüştü. Yakalananlar suçlarını Halep muhafızı Hasan Paşa'nın adamları ve Ayıntab mütesellimi Ömer Ağa'nın bulunduğu mecliste itiraf ettiler. (GŞS, 25: 155) Urban taifesinden Mirza Ali b. Arap Ömer, Ayıntab'a tabi Orul köyü yakınında yirmi-otuz atlı ile Acem tüccarının yoluna çıkıp bazılarını yaralamış, bir miktar mallarını yağmalamıştı. O da mahkemede suçunu itiraf etti ve tüccara ait eşyayı teker teker saydı. Buna göre; yol kesicilerin el koydukları eşya arasında sikke-i hasene, fağfur kâse ve fincanlar, ibrişim, inci, elvan ip çeşitleri bulunmaktaydı. (GŞS, 25: 147) Diyarbekir Çemişgezek'ten Ahmed oğlu Hacı Ali, Ayıntab'a birkaç yük keçi derisi getirirken Çubalu köyünün yakınında konakladıklarında gece haramilerin hücumuna uğradı. Bir denk keçi derisi ile 10 top ham bezi haramiler tarafından gasp edildi. Zülkadriye reayasından Ufacıklı taifesinden Aydoğmuş oğlu Mehmed'i dava etti. (GŞS, 28: 312)

Kayser Mahallesi'nden Hacı Süleyman Beşe bez ticaretiyle uğraşan tüccardan biriydi. Hacı Süleyman Beşe Tokat'a satılması için 6 yük elvan bez, bir miktar tafta, derayı ve 30 batman kalay göndermişti. Ancak Boyacı Mahallesi'nde oturan Maksud, adamlarıyla birlikte Sam köyü yakınında Hacı Süleyman Beşe'nin ortağı olan Hızır Beşe'nin üzerine gece yarısı hücum ederek iki yük bir denk içinde 800 tonluk elvan bez, 30 batman kalay ve derayı ve bir kemer içinde 500 esedi kuruşu yağmalamıştı. 27 Ekim 1667'de Hacı Süleyman Beşe'nin şikâyeti üzerine Mansur mahkemede yargılandı. (GŞS 28: 132) Hacı Süleyman Beşe, ayrıca 1667 senesi Aralık ayı ortalarında da kadı huzuruna çıkarak, malını yağmalayan Mansur'un Hacı Abdülkadir'in kardeşi olduğunu, ancak Hacı Abdülkadir'in olaylarla ilgisi olmadığı için kendisiyle davası olmadığını dile getirmişti. (GŞS, 28: 133) 1677 yılının Mayıs ayında Yahni Mahallesi'nden Yusuf oğlu Yakub da, ticaret için başka diyara giderken haramilerin hücumuna uğramış, 38 tonluk elvan bezi çalınmıştı. (GŞS, 33: 77) 1689 yılı civarında Sivas taraflarında Türkmen eşkiyası kervan basmış, mallarını yağmalamıştı. Daha sonra yağmalanan 10 denk eşya ve emtianın ele geçirilip Ayıntab Kalesi'nde saklanmıştı. Diyarbekir

sakinlerinden olup ticaret için İstanbul'da Valide Hanı'nda kalan Ebu'l-vefa vekili sıfatıyla Mehmed Ayıntab'a gelip malların müvekkiline ait olduğunu söyleyip iadesini istedi. Ancak ne vekilliğini ne de malların Ebu'l-vefa'ya ait olduğunu ispat edemedi. Ayıntab kalesi dizdarı Ali Ağa'nın emtiayı kalede korumaya devam etmesi emredildi. (GŞS, 37: 90)

3. Gümrük Vergisi İle İlgili Sorunlar

Osmanlı Devleti, çeşitli gümrük bölgelerine bölünmüştü. Sınırlarda ve kıyılarda dış gümrükler, kervanların geçtiği bazı merkezlerde iç gümrükler bulunmaktaydı. Her bölgede gümrük vergisi ödenmesi şarttı ve bunların her birinin ayrı kanun ve yönetmelikleri ile ayrı vergi oranları vardı. Tüccar resmî olarak saptanan güzergâhları kullanmak ve gümrük merkezlerinden geçmek zorundaydı. Yüklerini bu merkezler dışındaki yerlere götürüp indirmeleri yasaktı. Gümrük vergisi malın çıkış noktasında tahsil edilir, tüccarlara vergilerini ödediklerine dair bir temessük verilirdi. Malın aynı bölge içindeki başka noktalara sevki halinde başkaca vergi alınmazdı. (İnalcık, 2000, s. 245-246; Bulunur, 2020, s. 45)

Ayıntab'ın ticarî faaliyetlerinde büyük önem taşıyan Halep'te sınır gümrüğü bulunmaktaydı. Halep gümrüğü, diğer gümrüklerdeki gibi mukataa şeklinde teşkilatlanmıştı. Bölgeye başka diyarlardan gelen metalar, doğrudan Halep'teki gümrüğe getirilir, üzerlerine düşen gümrük resimleri ödenir ve bölgeden çıkarken de vergiye tabi tutulurdu. Ancak zaman zaman tacirler, gümrük resmi vermemek için türlü yollara başvururdu. Bazıları getirdikleri metanın miriye ait olan gümrük vergisini ödememek için Halep'e gelmeyip Halep yolu üzerinde gümrük olmayan Ayıntab'a gelerek yüklerini açıp satışa sunarlardı. Böylece Halep gümrük mukataası vergi kaybı yaşayıp zarar ediyordu. 1646'da Ayıntab kadısına gelen emirde mallarını gümrükten kaçırarak Acem tüccarın bulunup verginin tahsil edilmesi emredildi, bu hususta Tahmis-i Kahve mukataası zabiti Mehmed Bey görevlendirildi. (GŞS, 18: 39)

25 Haziran 1671'de Halep muhassıllı Ahmed'in arzuhalı üzerine Ayıntab mütesellimine bu hususun engellenmesiyle ilgili bir emr-i şerif gönderilmişti.⁶ 1672 yılında bu kez Halep muhassıllı olan Hasan Ağa şikâyetinde bulundu.

6 “...Hâlâ Haleb muhassıllı olan kıdvetü'l-emacid ve'l-ayan Ahmed zîde mecdubı darsaadetime arzuhal edib tüccar taifesi aber diyarlardan geldikde metaları doğru Haleb gümrüğüne getirib kanun ve defter mucibince miriye aid olan gümrükleri eda eyleyegelmışler iken hâlâ tüccardan bazıları getirdikleri emtianın mücedded miriye aid olan gümrükleri vermemek için Haleb'e gelmeyib Haleb yolu üzerinde Ayntab kazasında gümrük olmadığı ecilden Ayntab'da yüklerin açib metaları fûruht eylemeleriyle canib-i miriye gadr eylediklerin bildirib kasaba-ı mezburede gümrüğe müteallik meta açılmayıb Haleb'e getirib miriye aid olan gümrükleri eda ettirilmek babında emr-i şerif rica etmeğin indî kanun üzere ameunmak emr edib buyurdum ki...” GŞS, 30: 366.

Acem tarafından gelen bazı tüccar taifesinin Ayıntab'a girip Halep'e gelmek üzerelerken bazı kimselerin yazısıyla Ayıntab'da konakladıklarını, bazılarının ise yeniden gümrük vergisi vermemek için başka yoldan gitmeyi tercih ettiklerini bildirdi. 21 Temmuz 1672'de buyruldu yazılarak Bayram Ağa mübaşir olarak gönderildi. (GŞS, 171: 85) Ertesi yıl Halep muhassılı Şaban Divan-ı Hümayun'a arzuhal gönderdi. O da tüccar taifesinin Erzurum'dan, Acem tarafından vs. çeşitli memleketlerden getirdikleri metalarını, tekrar gümrük resmi ödememek maksadıyla Ayıntab ve Kilis gibi gümrük olmayan yerlere götürerek sattıklarını dile getirdi. Bu kez Ayıntab ve Kilis kadılarına 2 Ocak 1674'te tüccarın bu hareketinin engellenmesiyle ilgili hükm-i şerif gönderildi. (GŞS, 171: 173) 1689 senesinin başlarında konu yeniden gündeme geldi. Ayıntab kadısına gönderilen emirde, Erzurum, Diyarbekir, Musul, Tokat vs. gibi çeşitli yerlerden gelen tüccarın yüklerinin açılmayıp gümrük malının zayi olmaması için hepsinin Halep'e gönderilmesi istendi. (GŞS, 37: 62) Ancak alınan bütün önlemlere rağmen gümrükten mal kaçırılmasına mani olunamadı. Bu sorun XVIII. yüzyılda da devam etti. (Çınar, 2000, s. 364-366)

4. Tüccarın Faaliyetleri

Ayıntab şehrine, çevre kaza ve eyaletlerden pek çok kişi ticaret amacıyla gelip gitmekteydi. Araştırılan döneme ait kadı sicillerine göre, Ayıntab'a Tokat, Sivas, Halep, Musul, Ruha, Harput, Diyarbekir taraflarından gelen tüccar yoğunlukta idi. Ülke dışından ise daha çok Acem tüccara rastlanmıştır. Ayıntab'a gelenlerin yansıra şehirde ikamet eden tacirler de ticaret için Tokat, Ruha, Halep, Şam hatta Basra'ya kadar gitmişlerdi. Müslim ya gayrimüslim fark etmeksizin bu şahıslar kendi imkânları dâhilinde şehirler ya da bölgelerarası ticarete katkı sunmaktaydılar. Ayıntab'da ticarete konu olan ürünler ise çeşitlilik göstermekle beraber bunlar arasında kumaş, deri, kahve, çivit, boya başta gelmekteydi.

Kumaş, ticareti en çok yapılan üründü. Ayıntablı cullahlar tarafından dokunan kaba bezler ile bogasıcıların ürettikleri ince pamuklu bezler başta Tokat, Sivas, Halep gibi sancaklardan gelen tacirler tarafından satın alınıp iç piyasaya sürülüyordu. (GŞS, 33-202) Bunun yansıra Ayıntab bezleri, Halep üzerinden Marsilya'ya ihraç ediliyor, çeşitli Avrupa ülkelerine buradan gönderiliyordu. Bunların kaba olanları da Amerika'daki köle plantasyonlarında işçilere giydirilmek üzere sevk ediliyordu. (Arı, 2005, s. 48) Belgelerden öğrenildiği kadarıyla tüccar top ile değil arşın ile bez satarlarsa bac veriyorlardı. 9 Şubat 1647'de Ayıntab'da sakin olup İki Kapılı Han'da kalan bazı zimmiler, Halep'ten ticaret için gelip handa kalan İshak ve Sefer isimli zimmileri şikâyet ettiler. Sebebi ise, bu tacirlerin Ayıntab'a gelip

handa birer ikişer ay kalıp metalarını top hâlinde istedikleri gibi satmalarına rağmen vergilerini kendileriyle birlikte vermemeleriydi. Ancak konuyla ilgili danışılan kimseler tüccarın arşın ile bez satarsa vergi vereceğini, topla sattıkları için vergi talep edilmeyeceğini bildirdiler. (GŞS, 18: 112) Kumaş ticaretiyle uğraşan tüccardan biri olan Simaon ise, aslen Tiflisli Esvad isimli zımmiye Halep'te 21 aded acem bogası kaftan, 12 çatmış bogası kaftan, bir mavi cepken, bir londron yeşil çuka aba, bir poşu, bir münakkaş makrama, iki Dürzi örtüsü, bir miktar çuka hurdasını emanet etmişti. Bir süre sonra emanetini geri alıp bu durumu 1657 senesi Aralık ayı sonlarında sicile kaydettirmişti. (GŞS, 25: 76) Hüdaverdi oğlu ise ticaret için Ayıntab'a gelmişti.^{7*} Yanındaki 72 adet bezi Hüseyin Çelebi'ye emaneten vermişti. Vefat edince Hüseyin Çelebi kendisine verilen emanetleri tacirin varislerine teslim etti. (GŞS, 28: 295) Kervan yolculuklarında kaçınılmaz olan gecikmeler nedeniyle tüccar ve diğer yolcular değerli mallarını dost ve tanıdıklarına emanet etmek zorunda kalıyorlardı. (Faroqhi, 2000, s. 63) Tokat'ta ticaret için ikâmet eden Hacı Mehmed isimli tacir ise 350 esedi kuruş ve 11 yaldız altını Ayıntab'daki oğlu Mustafa'ya götürmesi için mekkâre taifesinden Ömer'e emanet etmişti. Ancak para yerine ulaşmayınca Mustafa, Ömer'i şikâyet etti. Ömer, kendi yükü içine koymasına rağmen daha sonra parayı bulamadığını, bir şekilde kayb olduğunu belirtti. 9 Ocak 1700 tarihli hüccete göre mahkemeye gelen kişiler, Ömer'in iyi halini belirtince Mustafa'nın davası düştü. (GŞS, 50: 190) Aslen Tokatlı olan kumaş taciri Hüseyin Bey de Ayıntab'a geldiğinde Tarla-yı Atık Mahallesi'nden Ramazan Ağa'ya 40.000 akçe, 230 donluk beyaz bez, 4 at, üç katır, bir sim gaddare ve bir saat emanet etmişti. Ramazan Ağa'nın ölümü üzerine emanet verdiği şeyleri talep etmiş ve kadı tarafından ağanın terekesinden borcun ödenmesine karar verilmişti. (GŞS, 28: 353) Kumaş ticaretiyle ilgili kayıtlarda özellikle Tokat şehri dikkat çekmektedir. Tokat, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren pamuklu ve basma imalatında şöhret kazanmıştı. Ayrıca kervanlarla yapılan kara ticaretinin kavşak noktasında yer almaktaydı. (Beşirli, 2005, s. 151) Bu nedenle Ayıntab-Tokat arasında yoğun bir ticari ağ oluşmuştu.

Şehir çarşılarına gelen mallar, kontrol için şehre belli kapılardan girmek zorundaydı; özel çarşı, kapan ya da kervansaraylara götürülerek görev başındaki memurların gözetiminde satılırdı. (İnalçık, 2003, s. 160) İltizama tabi olan ve geliri doğrudan devlet hazinesine giden kahveyi tüccar, Ayıntab'da satmak için tahmishaneye getirmek zorundaydı. 1677 yılına ait bir belgeye göre, tüccar taifesinden bazı kimseler bac resmi vermemek için ham kahveleri mahalle aralarında veya evlerinde kavurup döverek sattıkları

7 Belgenin bir bölümü tahrif olduğu için tacirin ismi ve memleketi okunamamıştır.

için şikâyet edilmiş ve bunun engellenmesi istenmiştir. (GŞS, 31: 171) Tüccarın Ayıntab'a getirdiği bezler ise Lala Mustafa Paşa'nın yaptırdığı Eski Bedesten'de satılıyordu. Ancak buna da her zaman uyulmuyordu. 1649 yılının Mart ayında Lala Mustafa Paşa Vakfı'nın ismi yazılmayan kadın mütevellisi, bazı tacirler bedesten dışındaki yerlerde bez ve kumaşlarını sattıkları için vakfa ait dükkânlardaki esnafın bez bulamadığını bildirdi. Bu durum hem esnafın için hem de vakfın zararınaydı. Müteveli durumun engellenmesini arz etti. (GŞS, 47: 4) 11 Ekim 1697'de bedesten ahalisini temsilen bazı kişiler kadının huzuruna çıktılar. İki Kapılı Han'da kalan tüccar taifesinden Yahya oğlu Seyyid Ahmed, Hüseyin oğlu Derviş, Abdullah oğlu Süleyman, Mustafa oğlu Mehmed, Hacı Mustafa oğlu Ahmed, Sadaka oğlu Arakil, Tanil oğlu Ohan, Nazar oğlu Bağdasar, Elyasa oğlu Bedros, Magyel oğlu Ohan, Murat oğlu Kel Nazar uzun zamandır bedestende iş yapıyorlardı. Bunun karşılığında mevcut vergilerin üçte ikisini bedesten ahalisi ile üçte birini han ahalisi ile veriyorlardı. Buna rağmen Eski Bedesten ve İki Kapılı Han dışındaki yerlerde emtia ve kumaşlarını satmışlardı. Bunu bir daha yapmamaları için uyarıldılar. (GŞS, 47: 149) Gerek tüccarın gerekse alıcıların aldatılmamasını ve adil bir fiyatta karar kılınmasını sağlamak amacıyla bedestene getirilen ürünler, çarşının resmen atanmış simsar ya da dellalları aracılığıyla satılabilirdi. (İnalcık, 2000, s. 253) Bunun karşılığında da "resm-i dellaliye" ödenirdi. Resm-i Dellaliye, Ayıntab'ın Dimos Mutaası'nın gelir kaynaklarından biriydi. 1679 yılında Ayıntab Dimosu Mukataası emini olan Mustafa, şikâyetini dile getirdi. Halep ve etrafından satılmak için bez getiren tacirler, Ayıntab'da bazı kudretli kimselere dayanarak resm-i dellaliye vermemek için bezleri başka yerlerde satıyorlardı. Bu da mukataanın dolayısıyla da devletin gelir kaybına yol açıyordu. (GŞS, 30: 346) Tüccar, belirlenen yerlerdeki esnaftan dilediğine malını satabilirdi. Hiç kimse onu, malını kendisine satması için zorlayamazdı. 2 Aralık 1699'da tarihli belgeden, bazı tacirlerin Ayıntab'a getirdikleri bezleri diledikleri kişilere kassarlatmak için verebildikleri halde bazı kassarların onlara müdahale ederek bezleri zorla ellerinden aldıkları anlaşılmaktadır. (GŞS, 50: 146)

Penbe yani pamuğun Ayıntab'da Keyvan Bey Vakfı'nın gelir kaynakları arasında yer alan Kalealtı'ndaki Penbe Pazar'da satıldığı anlaşılmaktadır. 16 Mart 1666'da vakfın evladiyet üzere mütevellisi olan Mustafa, tüccar taifesinden bazı kimselerin pamuğu Penbe Pazar'a getirmeyip başka yerlerde sattıklarını, bu yüzden hem vakfın hem de bac-ı pazarı tahsil edemeyen devletin zarar ettiğini söylemiş ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti. (GŞS, 27: 195) Görüldüğü üzere tüccarın belirlenen yerler dışında ürünlerini satması genel bir sorundu. Tüccar, fiyat dalgalanmalarından etkilenmemek ve girdiği risklerden doğabilecek zararları azaltmak için zanaat örgütleri

dışında anlaşmalar yaparak lonca haklarını çiğnemekteydi. Bu eğilimin ilerleyen yıllarda ülke genelinde artması özellikle dokuma sanayini olumsuz şekilde etkiledi. (McGowan, 2004, s. 832)

Tüccar, her zaman kendi inisiyatifiyle başka yerlerde malını satmamıştı. Bazen çeşitli kişilerin müdahalesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Konuyla ilgili sorun yaşayan kimseler Ayıntab müftüsünden fetvalar almıştı. Kimin tarafından talep edildiği belirtilmeyen fetvalardan birinde tacir *“Bir sukda Zeyd-i tacir ticaret eder oldukça aher sukun erbabı elbette gelir bizim sukumuzda bey ve şira eyle ve el'an dükkânın kapatırız demeye kadir olurlar mı”* diye sormuştu. Muhtemelen Ayıntab'ın çarşılarının birinde dükkânı bulunan yerleşik bir tacir, başka bir çarşının mensupları tarafından kendi çarşılarında ticaret yapması hususunda baskı görmüş ve dükkânını kapatmakla tehdit edilmişti. Başka bir fetvada da hana malını getirmesine rağmen yine başka bir çarşının mensupları tarafından zorlamayla karşılaşan bir tacir tarafından talep edilmiştir. Fetva şöyle: *“Tüccar Zeyd bir beldede vaki hana nüzul edip getirdiği metai handa isteyenlere handa bey eder oldukça belde-i mezburede sakin olan tüccardan birkaç kimesneler Zeyde sen handa metai handa bey ettiğine rızamız yoktur. Elbette bizim suk'umuza gel orada bey ve şira eyle deyü Zeyd'i manie kadir olurlar mı?”*. Her iki soruyu da müftü *“olmazlar”* diye cevaplamıştır. (GŞS, 27: 208)

Pekmez Hanı'nda bir kapan bulunmaktaydı. Tüccar bal, piring, kahve, pamuk vs. ürününü kapana getirerek tarttırır, ürün ona göre vergilendirilirdi. Buraya gelen tüccar bazen vergi toplayıcıların açgözlü taleplerine maruz kalmıştı. 1677 yılında tacirler, Ayıntab'ın yasakçı taifesinden Hüseyin Beşe'nin zulmü karşısında kadıya gittiler. Tüccar, kapana getirdiği ürünün her bir Halebî kantarına (2,5 kantar) yarım para kapan vergisi ödemekteydi. Bunun üçte birisi yasakçılara, üçte ikisi ihtisab mukataası eminlerine veriliyordu. Hüseyin Beşe, buna kanaat etmeyip tüccardan daha fazlasını talep etmişti. (GŞS, 33: 6) Ayrıca tüccarın kapana getirdiği bir yük pekmezden 4 akçe kara bac ve her pekmez tulumundan 2 akçe kapaniye alınıyordu. Bunun da üçte biri yasakçılarındı. Hal böyle iken tüccar taifesi Ayıntab'da 200 akçenin bir kuruşa rayiç olduğunu ve bir miktar değer kaybı yaşandığını belirterek kendi rızaları ile her bir pekmez yükünden 8 akçe her pekmez tulumundan 4 akçe kapaniye vermeye başladı. Ancak yasakçılar her yükten 10 akçe kara bac, her tulumdan 8 akçe kapaniye alarak onları mağdur ettiler. (GŞS, 33: 7)

Gayrimüslim tacirler de zaman zaman haksız vergi talepleriyle karşı karşıya kalabiliyordu. 1661 senesi Mayıs ayının sonlarında Ayıntab'da ticaret yapan tüccardan Yanoş ve yanındaki zımmiler hakkında Ayıntab ile çevre şehirlerin kadılarına emr-i şerif gönderildi. Buna göre; bu tüccarın ticaret

için gezip alışveriş yaptıkları yerlerde, Osmancık'tan öte konak, kasaba, köy ve şehirlere varırlarsa “yave cizyesi” talebiyle rencide edilmemeleri emredildi. Hatta daha önce de emr-i şerif verilmişken mağduriyetlerinin sona ermediği ifade edildi. (GŞS, 37: 50) 1649 yılı nisan ayında yerli reayadan olmayan Ermeni Acem tüccardan da “yave” cizyesi” talep edilmemesi emredildi. (GŞS, 21: 55) Bu sorun ilerleyen yıllarda da devam etti. 1692 yılında yine Acem Ermeni tüccardan yave cizyesi talep edilerek rencide edilmemeleri, ayrıca vefat ettiklerinde beytülmal eminleri tarafından terekelerine el konulmayıp vefat ettikleri yerdeki Acem tüccarına teslim edilmesi hususunda ferman yazıldı. (GŞS, 39: 113, 39: 114) İran'ın batısında bulunan Culfa'dan gelen Acem Ermeni tüccar, Osmanlı ticaretinde önemli bir role sahipti. Savaş zamanlarında Osmanlı ile İran arasındaki ticaret sekteye uğrasa da Ermeni tüccar bundan pek etkilenmeyip iki taraf arasında gidip gelmekteydi. Ayrıca ticaret amaçlı Osmanlı topraklarında bulunmalarına rağmen zımmî statüsünde kabul edilmekteydiler ve müste'men tüccarın tabi olduğu ikamet izin ve süreleriyle ilgili kısıtlamalar onlar için geçerli değildi. (İnalcık, 1980, s. 10; Köse, 2019, s. 44-47)

Tüccarın borç-alacak meseleleri de sicillere yansımıştır. Tarla-yı Atık Mahallesi'nden Hüseyin Çavuş, Malatya sakinlerinden Maksud oğlu Yağmur'un zimmetinde peynir, pekmez, yağ bahasından 30 esedi kuruş, 14 kile buğday, 8 kile arpa ve 8 kile küsbe hakkı olduğunu belirterek borcunu talep etti. (GŞS, 18: 174) Yakub ve Karagöz isimli zımmiler Ayıntab'a ham deri getirmek için Ruha'ya gidip geliyorlardı. Ruha sakinlerinden Hüseyin'in Yakub'da 80 riyal kuruşluk ham deri bahası ile 10 riyal kuruş nakit olmak üzere toplam 90 riyal kuruş alacağı vardı. Ödeme konusunda iki taraf anlaşmaya vardı. Hüseyin, Karagöz'e ise 60 adet köseleyi 80 riyal kuruşa satmıştı. Karagöz borcunu inkâr etmesine rağmen aralarındaki ticaret, Ruha'dan gelen şahitler tarafından doğrulandı. (GŞS, 19: 256, 19: 257) 1669 yılında Şehreküstü Mahallesi'nden Mansur ve Mustafa, Halep'teki zeamet sahiplerinden Abaza Ömer'e 4 tulum pekmez sattılar. Ancak Ömer Ağa vefat edince alacaklarını kefil olan Said'den talep ettiler. (GŞS, 28: 276) Hasan Çelebi, Musul sakinlerinden olup ticaret için İki Kapılı Han'da kalmaktaydı. Yine tüccar taifesinden olan Abdullah oğlu Musullu ile ortaktı. Birlikte çivit ticareti yaptıkları anlaşılmaktadır. Kayser Mahallesi'nden Derviş Beşe'ye 54 batman çivid satmıştı. Derviş Beşe, bunun karşılığında 360 esedi kuruş verecekti. 230 kuruşunu vermiş, ancak ardından vefat etmişti. Hasan Çelebi de alacağını Derviş Beşe'nin varislerinden talep etmiş, borç büyük olduğu için vasi olan Ömer Çelebi ile Hasan Çelebi arasında anlaşmazlık çıkmıştı. 11 Temmuz 1678'de 60 kuruş kıymetinde duru bir at, 80 kuruş kıymetinde 12 kilim, kürk, iki tencere, bir tüfek, bir siyah kılıç ve çuka kürk karşılığında

sulh etmişlerdi. (GŞS, 33: 249) İki ortak, Tarla-yı Atık Mahallesi'nden Megal isimli bir zımmiye de 318 kuruşluk çivid satmışlar, Megal'den parayı alamayınca kefilî olarak oğlu Haçin'den parayı tahsil etmişlerdi. Ardından Haçin, 23 Temmuz 1678'de mahkemeye gelerek Hasan Çelebi'nin babasıyla alışverişi sırasında o mahalde olmadığını ve parayı kendisinden haksız yere aldığını söylese de iddiasını ispatlayamadı. (GŞS, 33: 249, 33: 264)

Seng-i Hoşkadem Mahallesi'nden Mehmed Çelebi, babası İbrahim Çelebi'ye 15 sene önce 600 kuruş kıymetli mal teslim etmişti. Bir sene önce de Diyarbekir'e vardığında hizmetkârı İbrahim ile Halep'e bir miktar eşya göndermiş ve 210 kuruşu babasına teslim etmesini emretmişti. Ancak İbrahim sadece 79 kuruş teslim etmişti. Mehmed Çelebi de 1674 senesi Ağustos ayı ortalarında mahkemeye gelerek kalan 139 kuruşu da talep etmişti. İbrahim de zimmetinde kalan parayı ödemeyi taahhüt etmişti. (GŞS, 30: 114) Seng-i Hoşkadem Mahallesi'nden Hacı Mehmed ise ticaret için Basra'da ikamet etmekteyken vefat etmişti. Ortağı olan Hacı Mustafa, Hacı Mehmed'in bütün eşya ve malına el koymuştu. Ancak bir süre sonra o da vefat etmiş, Hacı Mehmed'in varisleri eşyaları terekesinden talep etmişti. Varisler arasında anlaşmazlık çıkmış, 1688 senesi Mayıs ayının sonlarında 25 kuruş üzerine sulh etmişlerdi. (GŞS, 38: 45) İbn-i Şeker Mahallesi'nden Hacı İsmail'in Halep'in Mâverdi Mahallesi'nden olup ticaret için Yüzükçü Hanı'nda kalan Hacı Hüseyin'de 46 kuruş ve 3 rub' alacağı vardı. Hacı Hüseyin ölünce alacağını terekesinden tahsil etti. (GŞS, 39: 126)

5. İş Ortaklıkları

Osmanlı tüccarı, İslam dünyasında klasik dönemden beri uygulanmakta olan iş ortaklıkları biçimlerini kullanıyordu. *Şirketü'l-vücul* denilen ortaklık biçiminde, ortaya eşit sermaye ve emek koymak suretiyle ticaret yapılmakta ve elde edilen kâr eşit olarak bölünmekteydi. (Ergenç, 1988, s. 502) Seng Mahallesi'nden Hacı Abdullah, Aliyyünneccar Mahallesi'nden Hacı Ali ile şirket kurdu. Gelirleri her birinin sermayelerine göre taksim eylemek üzere 600 kuruşa pamuk satın aldılar. 600 kuruşun 142 kuruşunu Hacı Abdullah, 458 kuruşunu Hacı Ali verdi. Hacı Ali ölünce, Hacı Abdullah onun vasileriyle anlaşmazlık yaşasa da bir süre sonra asıl malı olan 142 kuruş ile neması olan 25 kuruşu onlardan alabildi. (GŞS, 39: 85) Ammu Mahallesi'nden Hacı İbrahim, Mehmed ve Seyyid Hüseyin şirket kurdular. Elde ettiklerini üç bölüp paylaşacaklardı. Şam'dan 1000 kuruşa pamuk satın aldılar ve Mehmed'i vekil tayin ettiler. Mehmed pamuğu sattı, toplam 300 kuruş gelir elde etti. Ancak diğer ortaklarına hisselerine düşen 100'er kuruşu vermedi. (GŞS, 43: 117)

Uzun mesafeli ticaretin finansmanında ve diğer girişimlerde en çok başvurulan yöntem, *mudarebe* adı verilen ortaklık türüydü. Mudarebede taraflardan biri sermaye, diğeri emeğini koyarak ortak olunmakta ve elde edilen kâr eşit olarak paylaşılmaktaydı. Mudarebe sayesinde tek tek tüccarın faaliyetlerinin yanısıra ortaklık yoluyla büyük sermayeler oluşabilmekte ve yapılan ticaretin boyutları büyütülebilmekteydi. (Ergenç, 1988, s. 502; Pamuk, 2005, s. 80) Ayıntab şehrinde de ticari faaliyetlerde mudarebe yaygın olarak görülmekteydi. Sicillere genellikle fesih veya taraflardan birinin ölümü sonucu mudarebenin bozulmasıyla ortaya çıkan sorunlar yansımıştır.

Eğer yolculuk sırasında veya iş girişiminin özelliklerinden kaynaklanan biçimde, sermayenin tümü veya bir bölümü yitirilirse aralarındaki akitte aksi belirtilmediği sürece mudaribin bir sorumluluğu yoktu, onun sorumluluğu kendi zaman ve emeğiyle sınırlıydı. (Pamuk, 2005, s. 80) Kızılca Mescid Mahallesi'nden Hacı Yakub, Şehreküstü Mahallesi'nden Molla Hüseyin'den mudarebe yoluyla 500 kuruş almıştı. Ticaret için Şam'a giderken Telhamid isimli köyde üzerine harami hücum ederek emval ve erzakı yağmalanmış, bazı eşyalarına da zarar verilmişti. Molla Hüseyin ise bazı kişilerin huzurunda zimmetinde olan mudarebe malıyla ilgili kendisiyle davası olmadığını söylemişti. Ancak Molla Hüseyin'in vefatıyla 500 kuruşun kızkardeşine intikal ettiği iddia edilmiş ve Hacı Yakub'dan talep edilmişti. Hatta vekil olan Ali Bey, maktul Türkmen voyvodası Abaza Hasan Paşa'nın adamlarından birini tayin ettirip Hacı Yakub'dan zorla 500 kuruş almıştı. Ancak 1659 senesi Temmuz ayı başlarında şahitlerle Hacı Hüseyin'in vefat etmeden önce Hacı Yakub'un zimmetini ibra ettiği kanıtlanınca, Ali Bey zorla aldığı 500 kuruşu geri vermesi için tembihlenmişti. (GŞS, 18: 262) Parayı işleten kişinin yani mudaribin sermaye sahibince konulan şartları ihlal etme hakkı yoktu. Eğer ihlal ederse sermayeyi tazmin etmek zorundaydı. (Gedikli, 1998, s. 167) Şarkıyan Mahallesi'nden Mustafa oğlu Hamza da, Mustafa isimli kimseye mudarebe yoluyla 50 esedi kuruş vermiş ve Serdeş'e gidip buğday almasını istemişti. Ancak Mustafa onun sözünü dinlemeyip Rumkale tarafına gitmiş, civardaki bir köyde parayı kaybettiğini iddia etmişti. 21 Temmuz 1662 tarihinde Hamza ise mahkemeye müracaat ederek hakkını talep etmişti. Mustafa, Hamza'nın gitmesini söylediğini inkâr etse de şahitler onun söylediklerini yalanlamış ve parayı geri ödemesine hüküm olunmuştu. (GŞS, 26: 137)

Bostancı Mahallesi'nden Hacı Ömer Çelebi, Tövbe Mahallesi'nden Yusuf ile tacirlik hususunda şirket kurarak nemasının üçte biri kendisinin olmak üzere 1500 esedi kuruş vermişti. Bir müddet para işleyip muhasebesi görülünce şirketi feshetmişlerdi. Yusuf, asıl maldan olan tüccar eşyasını ve çeşitli kimselerde olan meblağın defterini kendisine teslim etmiş, ardından

vefat etmişti. Asıl maldan istifa olunduktan ve çeşitli kimselerde olan para toplandıktan sonra 60 kuruş rıbh (kâr) Yusuf'a ait olacaktı. 1687 senesi Ekim ayı sonlarında Hacı Ömer Çelebi, defter mucibince 295 kuruş tahsil olunmamışken Yusuf'un oğlu Hacı Mehmed'in velayeti hasebiyle rıbh için başkalarından 34 kuruş topladığını iddia etmiş ve bu parayı talep etmişti. Konuyla ilgili mahkemeye bir fetva sunmuştu. Hacı Mehmed de haksız yere para aldığını itiraf etmişti. Kadı da Hacı Ömer asıl maldan tamamen istifa etmedikçe şer' en rıbh lazım gelmediğine ve Hacı Mehmed'in aldığı parayı Hacı Ömer'e geri vermesi gerektiğine karar vermişti.⁸ 1689 yılının Ağustos ayının ortalarında Yahni Mahallesi'nden İvaz'ın, yine aynı mahallede vefat eden Hacı İbrahim zimmetinde mudarebe cihetinden 230 kuruş hakkı kalmıştı. Hakkının muhallefattan verilmesini talep etti. (GŞS, 39: 49) Cevizlice Mahallesi'nden Mehmed Beşe haffaflık yapıyordu lakin işini bırakıp mudarebe için Derviş'e 70 kuruş vermişti. Daha sonra Derviş, Hacı İsmail ile de mudarebe akdetti ve 430 kuruştan fazla kâr elde edildi ancak bir süre sonra akdi feshettiler. Buna rağmen Derviş, vefat etmeden önce asıl malı olan haffaf pazarındaki dükkânında bulunan 70 kuruşluk haffaf eşyasını Hacı İsmail'e verdi. Bunun üzerine 1689 yılının Kasım ayında Mehmed Beşe, Hacı İsmail'den 70 kuruşuna almak için kadiya müracaat etti. (GŞS, 39: 105) Kürkcuyan Mahallesi'nde Mahmud oğlu Ali Bey, Mustafa oğlu Hacı Ali'ye mudarebe yoluyla 1425 kuruş verdi. Birer kantarı 140 kuruş üzere 4 kantar kahve teslim ettikten sonra Tokat'tan çeşitli defalar para gönderdi. Ali Bey ölünce vasileri, Hacı Ali'nin zimmetinde 202,5 kuruş kaldığını iddia ettiler. Hacı Ali ise zimmetinde söylendiği kadar para kalmadığını, ancak 22 kuruş borç olarak ise 20 kuruş kaldığını söyledi. Kadı, söz konusu borcunu ödemesine hükmetti. (GŞS, 40: 95) Yine Hacı Abdullah, Çukur Mahallesi'nden Ahmed'e mudarebe için 241 kuruş ve 1 rub' (GŞS, 40: 55), Kayser Mahallesi'nden Hacı İsmail Çelebi, Hacı Yusuf'a 1366 kuruş (GŞS, 25: 136), İbn-i Eyub Mahallesi'nden Hacı İbrahim Kastel Mahallesi'nden Hacı Mustafa'ya 180 kuruş vermişti. (GŞS, 18: 233)

Gayrimüslimlerle mudarebe yapmak, mezhepler arasında tartışmalı olmasına ve sermaye sahibinin Müslüman, işleticinin gayrimüslim olması dinen hoş karşılanmamasına rağmen bu tarz mudarebe ortaklıklarına rastlanmaktaydı. (Gedikli, 1998, s. 140) Halep'te sakin olan Abdülaziz, Cercis isimli zimmiye mudarebe yoluyla 200 kuruş vermiş, Halep ve Ayıntab'ın kasaba ve köylerine gitmekten men etmişti. Ancak Cercis üç

8 GŞS, 36: 108. Mahkemeye sunduğu fetva şöyledir: *"Zeyd mudarib fevt olıcak Amr verib mal mevcud olan emtiadan ve zimem-i nasda olan duyundan reisü'l-malı tamamen istifa etmedikçe Zeyd mudaribim veresi şü kadar rıbh var deyü emtiadan veyahud duyumundan bir şey almağa şer'an kadir olur mu? El-cevab olmaz."*

sene başka diyarlara giderek parayı kendi masrafı için harcayarak Abdülaziz'i dolandırmıştı. 1657 senesi Ekim ayı ortalarında Abdülaziz de, Ayıntab kadısına müracaat ederek, paranın 40 kuruşuna miktarı belli olmayan keten, 8 kuruşuna merkep alıp kalan 152 kuruşunun Cercis'in zimmetinde kaldığını iddia etmişti. Cercis ise zimmetinde 102 kuruş kaldığını, geri kalanını verdiğini söylemişti. Bunun üzerine 102 kuruşu vermeye kadı tarafından tembihlenmişti. (GŞS, 25: 48) İbn-i Şeker Mahallesi'nden Hacı Mustafa, yine aynı mahalleden Abraham'a mudarebe için 850 kuruş vermişti. Daha sonra mudarebeyi feshettiler, Abraham'ın oğlu Karabid borca kefil oldu, 660 kuruş Hacı Mustafa'ya verildi. Ancak 190 kuruşunu alamayınca vekilden borcunu talep etti. (GŞS, 40: 1) Gayrimüslimler de aralarında mudarebe akdi yapmaktaydılar. Bu konudaki anlaşmazlıklarını cemaat mahkemelerinde çözümleyebilecekken zaman zaman kadı önüne meseleyi getirmekteydiler. Hayik Müslüman Mahallesi'nden Vanes, Serkis'ten mudarebe yoluyla 1150 kuruş almıştı. Ticaret yoluyla elde edilen geliri ise aralarında paylaşmak üzere şirket kurdular. Vanes Ayıntab'da ve başka diyarlarda parayı çalıştırdı ve gelirin bir kısmını hayattayken Serkis'e verdi. Vanes öldükten sonra gelirin kalan kısmı için Serkis onun varisleriyle hesaplaşarak hakkını aldı. (GŞS, 33: 198) Sivas sakinlerinden Asdor, Ayıntab'dan Melkun'a mudarebe için 750 kuruş verdi. (GŞS, 43: 10) Tışlaki Mahallesi'nden Hatır ise yine mudarebe için Kızıl'a 272 kuruş ve 1 sülüs verdi, gelirini aralarında eşit olarak paylaşacaklardı. Ancak Kızıl 185 kuruşu vermedi. (GŞS, 43: 118)

Ayıntab kadı sicillerinde, tüccara şuhudü'l-hal arasında da rastlanmıştır. Toplumun varlıklı olmakla birlikte güvenilir ve itibarlı kesimini de temsil eden tacirler, sıklıkla kadı mahkemesinde davalarda bulunmuştu. Genellikle alım-satım ve borç-alacakla ilgili meselelerde isimleri geçmektedir.⁹

9 Hacı Yusuf (GŞS, 21: 143), Hacı Hüseyin (GŞS, 21: 169), Hacı Mehmed b. Abdullah, Hacı Cuma, Hacı Şaban (GŞS, 21: 290), İsmail (GŞS, 24: 32), Hacı Bayram (GŞS, 24: 141), Hoca Mehmed (GŞS, 24: 148), Hacı Yusuf (GŞS, 35: 10), Hacı Süleyman (GŞS, 50: 153), Hüseyin b. Çavuş (GŞS, 50: 153).

Kaynakça

Gaziantep Şer'îye Sicilleri (GSS)

No: 18, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 50, 171.

Araştırma-İnceleme Eserler

Arı, B. (2005). Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, s. 27-56.

Beşirli, M. (2005). *Tokat (1771-1853)*, Tokat: Gazi Osman Paşa Üniversitesi Yayınları.

Bulunur, K. İ. (2020). *Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Canbakkal, H. (2009). 17. Yüzyılda Ayıntab Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çam, N. (1996). Gaziantep (Mimari), *DİA*, Cilt 13, İstanbul, s. 469-474.

Çınar, H. (2000). 18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Ergenç, Ö. (1999). Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar, *Osmanlı* 4, (Editör: Güler Eren), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 32-39.

Ergenç, Ö. (1988). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler, *Belleten*, 51/233, s. 501-533.

Ergenç, Ö. (2006). XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Ankara: TTK.

Ergenç, Ö. (2012). XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Evliya Çelebi (2005). *Seyahatname*, 9. Cilt, (Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Farooqi, S. (2000). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çeviri: Neyyir Kalaycıoğlu), 3. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Farooqi, S. (2003). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (Çevirenler: Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Farooqi, S. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler; Zanaatkarlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16-18. Yüzyıllar*, (Çeviri: Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Gaziantep'in Sıhhi ve İhtimai Coğrafyası (2010). (Hazırlayan: Uğuroğ Barlas), İstanbul.

Gedikli, F (1998). *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, İstanbul: İz Yayıncılık.

- Genç, M. (2002). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İnalcık, H. (1979-1980). Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü, *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, Özel Sayı II, s. 1-65.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi Cilt 1 (1300-1600)*, (Türkçeye Çeviren: Halil Berktaş), İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çeviren, Ruşen Sezer), 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2017). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 60. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kafadar, C. (2012). *Kim Var İmiş Biz Burada Yöğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, 4. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Köse, E. (2019). Acem Ermeni Tüccarın Osmanlı Ülkesindeki Faaliyetleri (18. Yüzyılın İlk Yarısında), *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3*, İzmir, s. 43-61.
- McGowan, B. (2004). Âyanlar Çağı 1699-1812, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Cilt: 2, İstanbul: Eren Yayınları, s. 759-884.
- Orhonlu, C. (1984). *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Derleyen: Salih Özbaran), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Özvar, E. (2005). Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar, *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 105-124.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şemseddin Sâmî (1314). *Kâmûsu'l-Âlâm*, Cilt 5, İstanbul.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı Mali Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taeschner, F. (2010). *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (Çeviren: Nilüfer Epçeli), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tekeli, İ. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 878-890.
- Uludağ, M. Ç. (1955). *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Berksoy Basımevi.